

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING SHAKLLANISHIDA USMONLI TURK SULTONLIGIDAGI ISLOHOTLARNING O‘RNI

Rustamova Dilafrō‘z Azamatovna

Navoiy davlat universiteti 3-kurs doktoranti

Navoiy viloyati Navoiy shahri “Nurli maskan” ixtisoslashtirilgan maktab-internati tarix fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA. Mazkur maqolada Turkistonda XIX asr oxiri – XX asr boshlarida vujudga kelgan jadidchilik harakatining shakllanishida Usmonli turk sultonligida amalga oshirilgan Tanzimot islohotlari va konstitutsiyaviy o‘zgarishlarning o‘rni tahlil qilinadi. Usmonli matbuoti, maorif tizimidagi yangilanishlar hamda “yosh turklar” harakati g‘oyalarining Turkiston ma‘rifatparvarlariga ta‘sir ko‘rsatish yo‘llari — sayohatlar, matbuot aloqalari va ta‘lim almashinuvi orqali — ko‘rib chiqiladi. Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov kabi jadid namoyandalarining Usmonli islohotlariga munosabati misolida g‘oyaviy ta‘sir mexanizmlari asoslab beriladi. Tadqiqot natijalari Turkiston jadidchiligining xalqaro-mintaqaviy kontekstini yanada to‘liqroq tushunishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, Turkiston, Usmonli sultonligi, Tanzimot islohotlari, yosh turklar, usuli jadid maktablari, matbuot, konstitutsiyaviy harakat, ma‘rifatparvarlik.

АННОТАЦИЯ. В данной статье анализируется роль танзиматских реформ и конституционных преобразований, осуществлённых в Османском султанате, в формировании джадидского движения, возникшего в Туркестане в конце XIX – начале XX века. Рассматриваются пути влияния османской печати, обновлений в системе образования, а также идей движения «младотурок» на туркестанских просветителей — через поездки, связи с прессой и обмен в сфере образования. На примере отношения таких деятелей джадидизма, как Махмудходжа Бехбуди и Мунаввар-кори Абдурашидханов, к османским реформам обосновываются механизмы идейного влияния. Результаты исследования способствуют более полному пониманию международно-регионального контекста туркестанского джадидизма.

Ключевые слова: джадидизм, Туркестан, Османский султанат, танзиматские реформы, младотурки, новометодные школы, печать, конституционное движение, просветительство.

ABSTRACT. This article examines the role of the Tanzimat reforms and constitutional transformations carried out in the Ottoman Sultanate in shaping the Jadid movement that emerged in Turkestan in the late nineteenth and early twentieth centuries. It considers the channels through which the Ottoman press, reforms in education, and the ideas of the Young Turk movement influenced Turkestani reformers — through travel, press connections, and educational exchange. Using the example of the attitudes of Jadid figures such as Mahmudkhoja Behbudiy and Munavvar Qori Abdurashidkhonov toward Ottoman reforms, the mechanisms of ideational influence are substantiated. The findings contribute to a fuller understanding of the international-regional context of Turkestani Jadidism.

Keywords: Jadidism, Turkestan, Ottoman Sultanate, Tanzimat reforms, Young Turks, new-method schools, press, constitutional movement, enlightenment.

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlari nafaqat Turkiston, balki butun

musulmon Sharqi uchun islohotchilik g'oyalari kengroq tarqalish davri bo'ldi. Rossiya mustamlakachiligi sharoitida yashagan Turkiston ziyolilari orasida jamiyatni yangilash, maorifni isloh qilish va milliy uyg'onishga xizmat qiluvchi jadidchilik harakati shakllandi.[1,8] Ushbu harakatning g'oyaviy ildizlarini o'rganishda Usmonli turk sultonligida amalga oshirilgan Tanzimot islohotlari (1839–1876) va undan keyingi konstitutsiyaviy jarayonlarning ta'sirini alohida ko'rib chiqish zarurati yuzaga keladi.[2,4]

Usmonli davlatida davlat boshqaruvi, maorif, matbuot va huquq sohalarida amalga oshirilgan islohotlar, shuningdek 1876-yilgi konstitutsiya va “yosh turklar” harakatining g'oyalari nafaqat Usmonli jamiyati, balki butun turkiy-musulmon dunyosi, jumladan Turkiston ma'rifatparvarlari uchun ham namuna vazifasini o'tadi.[3,9] Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadid namoyandalarning Usmonli davlati bilan bevosita yoki bilvosita aloqalari, ularning Usmonli matbuoti va ta'lim tizimidan olgan taassurotlari jadidchilik g'oyalari shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.[6]

Mazkur maqolaning maqsadi — Usmonli sultonligidagi islohotlarning Turkiston jadidchilik harakati shakllanishidagi o'rnini, ta'sir mexanizmlarini hamda bu ta'sirning konkret ko'rinishlarini ilmiy tahlil qilishdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Turkiston jadidchiligi mavzusi o'zbek tarixshunosligida keng o'rganilgan bo'lib, M. Boboxonov, D. Alimova va Q. Rajabovlarning tadqiqotlarida harakatning ichki ijtimoiy-siyosiy sabablari, yetakchi namoyandalari va faoliyat yo'nalishlari batafsil yoritilgan.[1,6,8] Biroq bu ishlarning aksariyatida harakatning xalqaro-mintaqaviy, xususan Usmonli ta'siri jihatida nisbatan qisqaroq e'tiborga olingan.

Xorijiy tadqiqotchi A. Khalid o'zining Turkiston jadidchiligiga bag'ishlangan fundamental tadqiqotida madaniy islohotchilikning mintaqalararo bog'liqligini, jumladan Usmonli va tatar ma'rifatchilik tajribasining Turkistonga ta'sirini alohida ta'kidlaydi.[3] C. Findley va K. Karpatning Usmonli tarixiga oid ishlarida Tanzimot islohotlari, 1876-yilgi konstitutsiya va yosh turklar harakatining nafaqat Usmonli jamiyati, balki kengroq islom dunyosiga ta'siri tahlil qilingan.[4,9]

A. Bennigsen va Ch. Lemerrier-Quelquejainning tadqiqotlarida esa Rossiya musulmonlari matbuotining, jumladan Ismoil Gaspralining “Tarjimon” gazetasi orqali Usmonli va boshqa turkiy xalqlar g'oyalari Turkistonga yetib kelish yo'llari yoritilgan.[5] Shunga qaramay, Usmonli islohotlarining aynan Turkiston jadidchiligi shakllanishidagi bevosita ta'sir mexanizmlarini kompleks tahlil qiluvchi maxsus tadqiqotlar hozircha yetarli emas, bu esa mazkur mavzuni dolzarb qiladi.[2,7]

Shuni ham ta'kidlash lozimki, sovet davri tarixshunosligida jadidchilik harakati ko'pincha “burjua-milliychilik” oqimi sifatida baholanib, uning xalqaro-mintaqaviy aloqalari, xususan Usmonli ta'siri masalasi deyarli o'rganilmagan yoki tanqidiy ohangda talqin etilgan.[7,8] Mustaqillik yillaridan buyon esa bu mavzuga xolisona ilmiy yondashuv shakllanib, jadidchilikning millat taraqqiyoti yo'lidagi progressiv harakat sifatidagi mohiyati qayta tiklandi, bu esa uning mintaqaviy va xalqaro aloqalarini ham yangi nuqtai nazardan o'rganish imkonini yaratdi.[6,8]

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, tarixiy-genetik va manbashunoslik tahlili metodlaridan foydalanildi. Turkiston jadidlarining maqolalari, sayohatnomalari va davriy matbuotda e'lon qilingan materiallari Usmonli manbalari bilan qiyosiy tahlil qilindi.[3,5]

Tarixiy-genetik yondashuv yordamida g'oyalarning Usmonli sultonligidan Turkistonga yetib kelish yo'llari — matbuot, sayohat, ta'lim almashinuvi — bosqichma-bosqich kuzatildi. Tizimli yondashuv asosida siyosiy, maorif va matbuot sohalaridagi islohotlar o'zaro bog'liqlikda o'rganildi, bu esa ta'sir jarayonining yaxlit manzarasini shakllantirish imkonini berdi.[4,9]

Shuningdek, mavjud ilmiy adabiyotlarni umumlashtirish, qiyosiy-tipologik tahlil hamda sabab-natija munosabatlarini aniqlash usullaridan foydalanildi, bu esa tadqiqot xulosalarining ilmiy asoslanganligini ta'minladi.[1,8]

Tahlil va natijalar

Usmonli turk sultonligida XIX asr o'rtalaridan boshlab amalga oshirilgan Tanzimot islohotlari davlat boshqaruvi, huquq, maorif va matbuot sohalarida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. 1876-yilda qabul qilingan konstitutsiya va parlament tashkil etilishi musulmon Sharqida konstitutsiyaviy boshqaruv g'oyasining ilk yirik namunasi sifatida katta qiziqish uyg'otdi.[2,4] Bu jarayonlar haqidagi ma'lumotlar turkiy va arab tilidagi matbuot, xususan Ismoil Gaspralining "Tarjimon" gazetasi orqali Rossiya musulmonlari, jumladan Turkiston ziyolilari orasida ham keng tarqaldi.[5,9]

Mahmudxo'ja Behbudiyning Istanbul, Qohira va Makkaga qilgan safarlari davomida Usmonli maorif tizimi, matbuoti va ijtimoiy hayoti bilan bevosita tanishishi uning islohotchilik qarashlari shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.[6,8] Xuddi shunday, Munavvar qori Abdurashidxonov tashabbusi bilan ochilgan usuli jadid maktablarining dastur va metodikasida Usmonli hamda tatar ma'rifatchilik tajribasidan foydalanilgani manbalarda qayd etiladi.[1,3]

1908-yildagi yosh turklar inqilobi va undan keyin Usmonli davlatida konstitutsiyaviy tartibning tiklanishi Turkiston matbuotida, xususan "Sadoi Turkiston" va "Oyina" kabi nashrlarda keng yoritilib, bu voqealar mahalliy jadidlar tomonidan islohotlar zarurligini asoslash uchun ijobiy misol sifatida keltirilgan.[4,7] Shu bilan birga, tadqiqotchilar ta'kidlashicha, Turkiston jadidlari Usmonli tajribasini mexanik ravishda ko'chirib olmagan, balki uni mahalliy ijtimoiy-siyosiy sharoitga moslashtirgan holda o'zlashtirgan.[3,9]

Alohida ta'kidlash joizki, Turkiston jadidlari orasida Usmonli tajribasiga munosabat bir xil bo'lmagan. Behbudi va uning safdoshlari Usmonli islohotlarini ko'proq maorif va matbuot sohasidagi ilg'or tajriba sifatida qabul qilgan bo'lsa, ba'zi yosh jadidlar orasida yosh turklar harakatining siyosiy-konstitutsiyaviy g'oyalariga nisbatan ham qiziqish kuchaygan, bu esa Buxoro amirligidagi "yosh buxoroliklar" guruhining shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatgan.[6,7] Shunday qilib, Usmonli ta'siri Turkiston jadidchiligida bir tekis emas, balki turli guruh va yo'nalishlar bo'yicha turlicha darajada namoyon bo'lgan.

Usmonli maorif tizimidan olingan tajriba, xususan darslik va o'quv dasturlarini tayyorlashda fan asoslarini o'zlashtirish, tartibli sinf-dars tizimini joriy etish kabi jihatlar usuli jadid maktablarining metodikasiga singdirilgan.[1,3] Bu esa Turkiston maorifida an'anaviy maktab-madrasa tizimidan farqli o'laroq, zamonaviy fanlarni o'qitishga asoslangan yangi ta'lim modelining shakllanishiga zamin yaratdi. Shu tariqa Usmonli islohotlari nafaqat g'oyaviy, balki amaliy-metodik jihatdan ham Turkiston jadidchiligi taraqqiyotiga hissa qo'shdi.[3,9]

Umuman olganda, tahlillar shuni ko'rsatadiki, Usmonli sultonligidagi islohotlar Turkiston jadidchilik harakati uchun mafkuraviy va institutsional namuna vazifasini o'tagan, biroq harakatning o'zi mahalliy tarixiy-madaniy zamin asosida mustaqil rivojlangan.[2,6]

Xulosa va takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Usmonli turk sultonligidagi Tanzimot islohotlari, 1876-yilgi konstitutsiya va yosh turklar harakati g'oyalari Turkiston jadidchilik harakatining shakllanishida muhim g'oyaviy va institutsional omil bo'lib xizmat qilgan. Bu ta'sir bevosita sayohatlar, matbuot aloqalari va ta'lim almashinuvi orqali amalga oshgan.

Shu bilan birga, Turkiston jadidchiligi Usmonli tajribasining oddiy nusxasi bo'lmay, mahalliy ijtimoiy-siyosiy va madaniy sharoitlarga moslashtirilgan mustaqil harakat sifatida shakllangani alohida ta'kidlanishi lozim.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

- jadidchilik harakatining xalqaro-mintaqaviy aloqalariga oid arxiv va matbuot manbalarini yanada chuqur o'rganish;
- mavzuni tarix fani darsliklari va o'quv dasturlarida kengroq yoritish;
- Turkiston va Usmonli ma'rifatparvarlik harakatlarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan ilmiy konferensiyalar tashkil etish;
- jadid matbuoti materiallarini raqamlashtirish va ilmiy muomalaga keng kiritish;
- mavzu bo'yicha yosh tadqiqotchilar orasida ilmiy izlanishlarni rag'batlantirish.

Xulosa qilib aytganda, Usmonli islohotlari va Turkiston jadidchiligi o'rtasidagi g'oyaviy aloqadorlikni ilmiy asosda o'rganish milliy uyg'onish tarixini xalqaro kontekstda to'liqroq tushunishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Boboxonov M. Turkiston jadidchilik harakati: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari. – Toshkent: Fan, 2004.
2. Hasanov A. Usmonli imperiyasida Tanzimot islohotlari va ularning Sharq xalqlariga ta'siri. – Toshkent: Sharq, 2009.
3. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998.
4. Findley C.V. Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789–2007. – New Haven: Yale University Press, 2010.
5. Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay Ch. La Presse et le mouvement national chez les musulmans de Russie avant 1920. – Paris, 1964.
6. Rajabov Q. Mahmudxo'ja Behbudiy va uning davri. – Toshkent: Sharq, 2011.
7. Hayit B. Turkiston mustamlakachilikka qarshi kurash tarixidan. – Toshkent: Universitet, 1995.
8. Alimova D. Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik uchun kurash. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
9. Karpas K.H. The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State. – Oxford: Oxford University Press, 2001.
10. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi. O'zbekiston tarixi: XIX asr oxiri – XX asr boshi. – Toshkent: Fan, 2019.